

İsmail Hakkı Bursevî'nin Furûk İlmine Katkıları (Furûk-ı Hakkî Örneği)*

İsmail Hakkı Bursevî's Contributions to the Science of Furûq (The Example of Furûq-ı Hakkî)

Mehmet Faruk ÇİFÇİ

Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı
PhD., Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Divinity, Department of Arabic Language and Rhetoric
Bolu, Türkiye
mehmetfarukcifci@ibu.edu.tr
orcid.org/0000-0002-5078-6262

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 04.03.2022
Kabul Tarihi / Accepted : 29.04.2022
Yayın Tarihi / Published : 15.06.20022
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Haziran / June
Cilt / Volume: 9 • Sayı / Issue: 1 • Sayfa / Pages: 51-73

Atıf / Cite as

Çifçi, Mehmet Faruk. İsmail Hakkı Bursevî'nin Furûk İlmine Katkıları (Furûk-ı Hakkî Örneği). *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2022), 51-73.

Doi: 10.33460/beuifd.1083049

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanmıştır. Tüm hakları saklıdır.
Published by Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Theology, Zonguldak, Turkey. All rights reserved.

Öz: Bu makale Osmanlı mutasavvıfı ve âlimi İsmâil Hakkı Bursevî'nin (ö. 1653/1725) *Furûk-ı Hakkî* adıyla bilinen ve Arap dili ilimlerine dair dört bölümden oluşan kitabının *furûk* ilmine katkıları hakkındadır. *Furûk-ı Hakkî*'nin son bölümü mânası aynı olduğu düşünülen kelimeler arasındaki nüansların tespitine yani ilm-i furûkun pratik boyutuna tahsis edilmiştir. Eserin yazıldığı tarihten itibaren gördüğü ilgi Osmanlı döneminde üzerine yapılan çalışmalardan anlaşılmaktadır. Bu önemine binâen *Furûk-ı Hakkî* özelinde yapılacak akademik bir tetkikin faydalı olacağı ve *furûk* literatürünün zenginleşmesine katkı sağlayacağı düşünülmüştür. İki ana başlık halinde kurguladığımız çalışmanın ilk

* Bu çalışma 25. 09. 2013 tarihinde Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri ABD Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı'nda Yrd. Doç. Dr. Halit Zavasız danışmanlığında sunduğumuz "İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Furûk-ı Hakkî* Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

bölümünde *Furûk-ı Hakkî* tanıtılmış, muhtevası incelenmiş; ikinci bölümde ise eser, furûk ilmine katkıları, müstakil furûk kitapları arasındaki yeri ve kaynakları yönüyle analiz edilmiştir. Bu çerçevede yapılan çalışmada *Furûk-ı Hakkî*'nin sadece bir bölümünün furûkla alakalı olmasına rağmen incelediği beş yüzden fazla furûk maddesiyle alanın önemli bir kaynağı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca birçok eserden derlenmesi ve bunların önemli bir bölümünü Osmanlı dönemi eserlerinin teşkil etmesi yeni furûk kaynaklarına ulaşma ve Osmanlı ilim geleneğine ilişkin yapılan tespit ve değerlendirmelere katkı sağlanabilme noktasında *Furûk-ı Hakkî*'nin kıymetini pekiştiren unsurlar olarak görülmüştür. Diğer yandan eserin; tasavvuf, nahiv ve diğer İslâmî bilimlerle alakalı birçok istilâh arasındaki nüansa ışık tutan yönleri sebebiyle dâimîlerin yanı sıra temel İslâmî bilimlerle iştigal eden tüm araştırmacılar için bir müracaat kitabı olabileceği mülahaza edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap dili, Furûk, İsmâil Hakkî Bursevî, Furûk-ı Hakkî, Furûk Kaynakları

Abstract

This article is about the contributions of the Ottoman mystic and scholar İsmâil Hakkî Bursevî (d. 1653/1725) to the science of furûk of his book known as *Furûk-ı Hakkî* and consisting of four chapters on Arabic language sciences. The last part of *Furûq-ı Hakkî* is devoted to the determination of the nuances between the words whose meanings are thought to be the same. The interest in the work is understood from the studies on it during the Ottoman period. Due to this importance, it was thought that an academic study specific to *Furûq-ı Hakkî* would be beneficial and would contribute to the enrichment of the furûk literature. In the first part of the study, *Furûq-ı Hakkî* was introduced and its content was examined, and in the second part, the work was analyzed in terms of its contributions to the science of furûq, its place among the independent furûk books and its sources. In this study, it was concluded that *Furûq-ı Hakkî* is an important source of the field with more than five hundred furûq items. The work has been compiled from many sources. Among them, there are many sources written by Ottoman scholars. This situation increases the value of *Furûq-ı Hakkî* in terms of reaching new furûq sources and contributing to the studies on the Ottoman scientific tradition. On the other hand, the work; it has been considered that it can be a reference book for all researchers who are engaged in basic Islamic sciences as well as linguists due to its aspects that shed light on the nuance between many terms related to mysticism, nahw and other Islamic sciences.

Keywords: Arabic Language, Furûq, İsmâil Hakkî Bursevî, Furûq-ı Hakkî, Furûq Resources

Giriş

Şeyh İsmail Hakkî Bursevî (ö. 1653/1725) Osmanlı dönemi mutasavvıf ulemâ sınıfının önemli simalarından biridir. Döneminin önde gelen ilim merkezlerinden olan Edirne ve İstanbul'da aldığı eğitim çok yönlü bir âlim olarak yetişmesinde etkili olmuştur. Şeyhinden aldığı halifelik vazifesiyle Balkanların muhtelif kasabalarında bulunması, Bursa'da uzun süre ikameti, ayrıca hac yolculukları esnasında uğradığı Kâhîre ve Şâm gibi önemli merkezlerde yaşayan ulema ile mülâkî olma

fırsatları Bursevî'nin ilmî anlamda gelişmesinde etkili olan bir diğer faktördür.¹ Bu noktada onu hem okutan hem de ona tarikat hilafeti veren Şeyh Osman Fazlî'nin (ö. 1102/1691) önemli bir âlim² olmasının tesiri göz ardı edilmemelidir.³ Nitekim kelimeler, ferâiz gibi ilimleri, *Mutavvel* ve *Tenkîh* gibi eserleri Bursevî şeyhinden okumuş⁴ ayrıca eserlerinde onun yazdığı haşiyelerden istifade etmiştir.⁵ İbn Melek (ö. 821/1418), Molla Hüsrev (ö. 885/1480), Molla Fenârî (ö. 886/1476), Sâdî Çelebî (ö. 945/1539), İbn Kemalpaşa (ö. 940/1534), Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574) ve daha birçok Osmanlı âliminin kıymetli eserlerini hazır bulmuş olması da Bursevî'nin iyi bir âlim olarak yetişmesinde pay sahibidir. Şöyle ki Bursevî tefsir, kelimeler, tasavvuf, fıkıh ve edebiyat gibi birçok alanda yüz yirmi civarında eser vermiş⁶ ve bunları kaleme alırken bahsi geçen ulemanın görüşlerinden istifade etmiştir.⁷

Bilindiği kadarıyla Bursevî'nin Arap dili alanında kaleme aldığı tek eser *Furûk-ı Hakkî*'dir. Vefatını takip eden iki yüz yıl içerisinde bu eserin ihtisar edilmesi, basılması ve Osmanlı Türkçesi'ne çevrilmesi gördüğü ilgiyi yansıtmaya bakımdan önemlidir.⁸ Nitekim Bursalı Mehmed Tâhir (ö. 1925) *Furûk*'tan "lügat ve edebiyatla meşgul kimselere lüzumlu bir eser" şeklinde bahsetmektedir.⁹

- 1 Bursevî'nin hayatıyla ilgili geniş bilgi için bk. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, ts.), 120-125; Ömer Başkan, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Aile Hukukuna İlişkin Ayetleri Yorumu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 2-7; Ali Namalı, *İsmail Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yay., 2001), 1-114.
- 2 Bursevî şeyhinin ilmi dirayeti hakkında şöyle der: "Daha sonra *et-Tenkîh* şerhine başladı ve bu şerhte *et-Telvîh* ve *et-Tavdîh*'in makâsıdını ilâve açıklama ve faydalı bilgilerle bir araya getirdi. Sadece bu şerh bile tek başına Hz. Şeyh'in faziletini ve ilminin genişliğini göstermeye yeterli bir şahittir. Zira zamanın âlimleri, *et-Telvîh*, *et-Tavdîh* ve *et-Tenkîh* adlarındaki bu üç kitabın, bırakın hâşiye yazmayı veya geniş bir şekilde şerh etmeyi, makâsıdını bile anlayıp idrak etmekten âcizdirler." Bk. İsmail Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-feyz fi bâbi'l-ricâl Atpazarî Kutup Osman Efendi Menâkıbı*, çev. Ramazan Muslu, Ali Namalı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), 227.
- 3 Benzer bir tespit için bk. Ömer Başkan, "Halkî İrşâd Çabasının Tefsire Yansımış Biçimi: Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'ı ve Tefsir Yöntemine Dair Bir Değerlendirme". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8 / 2 (Nisan 2008), 130.
- 4 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, 379-380.
- 5 Örnekler için bu çalışmanın "Bursevî'nin Furûk Kaynakları" başlıklı bölümüne bakılabilir.
- 6 Eserleri hakkında bk. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 121-124; Namalı, *İsmail Hakkı Bursevî*, 162-213.
- 7 Konumuzla doğrudan ilişkisi olmamasına rağmen son yıllarda dikkat çeken bir bilginin paylaşılması Bursevî hakkında yapılacak çalışmalara katkı verecektir: Şöyle ki Bursevî'nin, vahdet-i vücût düşüncesine sahip olduğu ve vaaz kürsülerinde bundan bahsettiği için tepkilere maruz kaldığı bilinmektedir. (Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî*, 108) Bu noktada konuyla alakalı görüşlerinden tevbe ettiğine dair bir risalesinin görüldüğü şekilde teyide muhtaç bir rivayet bulunduğunu ifade etmek isteriz. Bkz. Âkîfzâde Abdürrahîm b. İsmâil el-Amâsî, *Kitâbü'l-Mecmû'* (Çorum: Çorum İl Halk Ktp., 27011), 246. Ayrıca bk. Necmi Sarı, "İsmail Hakkı Bursevî'nin Şerhu Nuhbetü'l-fiker Adlı Eserinde Ali el-Kârî'ye Karşı Takındığı Olumsuz Tavrın Muhtemel Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Dergiabant* 9/1, (Mayıs 2021), 18.
- 8 Eser Gazzîzâde (ö. 1247/1832) tarafından ihtisar edilmiş, Ali Enver (ö.?) tarafından Osmanlı Türkçesi'ne tercüme edilerek *Mektep Mecmuası* ve *Hizânetü'l-fünûn* dergilerinde parça parça yayımlanmıştır. Ayrıca Ömer Aydın eseri 2011 senesinde "Kelimeler Arasındaki Farklar Kitâbu'l-Furûq" adıyla günümüz Türkçesine tercüme etmiştir. Eser üzerine yapılan tüm çalışmaların detayları hakkında bk. Mehmet Faruk Çiççi, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Furûk-ı Hakkî Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)* (İstanbul: Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 73-79. İhtisar için bk. Gazzîzâde Abdullatif Efendi, *Muhtasarü Mecma'ı'l-Furûk* (Bursa: İnebey Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Orhan Gâzi Böl., 1626), 1b-44a.
- 9 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 123.

Bu makale bahsi geçen eseri tanıtmak ve müstakil bir furûk eseri olmadığı halde furûk ilmine hasredilen eserlerle kıyaslandığında kayda değer bir ilm-i furûk kaynağı teşkil ettiği düşüncesini temellendirmek amacıyla kalme alınmıştır. Eserin furûkla ilgili bölümünde kullanılan kaynakların tespit edilerek ilm-i furûk sahasında müracaat edilebilecek yeni kaynaklara dikkat çekilmesi çalışmanın bir diğer hedefidir. Yine bu eser özelinde Bursevî'nin teorik ve pratik anlamda alana katkılarının belirlenmesi makalenin ulaşmak istediği sonuçlar arasındadır.

İki bölüm halinde tanzim edilen makalede birinci bölüm eserin içeriğine tahsis edilmiştir. İkinci bölümde ise *Furûk-ı Hakkî*'nin alana katkıları sadedinde kısaca furûk ilminin tarihî gelişiminden ve furûka dair müstakil eserlerden bahsedilmiş; onun bu eserler arasındaki yerine ve ilm-i furûk açısından değerine temas edilmiştir. Son olarak da Bursevî'nin farkları derlediği kaynaklara yer verilmiştir.

Bahsi geçen tüm bu incelemeler müellif nüshasından istinsah edilen nüshalar temel alınarak yapılan tahkik çalışması üzerinden yapılmıştır.¹⁰ Zira *Furûk-ı Hakkî*'nin matbu nüshasının neredeyse üçte bir oranında eksik olduğu görülmüştür. Örneğin eserin H. 1310 senesinde yapılan taş baskı nüshasında furûk bölümünde yer alan farkların sayısı üç yüz civarında iken bahsi geçen tahkikte bu sayı beş yüz küsurdur. Bu anlamda makâlenin bazı eksik bilgileri tamamlamak suretiyle alana katkı sunacağı da ümit edilmektedir.

1. Furûk-ı Hakkî ve Muhtevâsı

Bu başlık altında eserin ismi ve kaleme alınma nedenlerine dair tespit ve değerlendirilmelere yer verilecek akabinde bölümleri tanıtilerek furûk dışında hangi konulara yer verdiği tasviri bir çerçevede ele alınacaktır. Çalışmada böyle bir başlığın açılması eserin furûk ilmine katkılarının tespiti noktasında sağlıklı değerlendirmelerde bulunabilmemiz adına önemlidir. Zira *Furûk-ı Hakkî* şeklindeki meşhur isim muhtevayı yansıtmadığı gibi eserin furûk ilmine münhasır bir çalışma olduğu şeklindeki yanlış anlaşılmalara da kapı aralamaktadır.

1.1. İsmi, Te'lif Tarihi ve Te'lif Sebebi

Müellif, mukaddimede eserinin ismine ilişkin herhangi bir atf ya da tespite yer vermemiş ancak *Rûhu'l-beyân* adlı tefsirinde sadece bir yerde bu eserden "kezâ fi'l-Furûk"¹¹ şeklinde bahsetmiştir. Mâmâfih, eserin Osmanlı döneminde yapılan taş baskıları *Furûk-ı Hakkî* adıyla yayımlanmıştır.¹² Yine yazma nüshaların kapak kısımlarına *Furûk-ı Hakkî*,¹³ *Ta'rifât-ı İsmâil Hakkî Bursevî*¹⁴ gibi adların yazıldığı vakidir. Bu isimlendirmelerde eserin farklı bölümlerinin dikkate alındığı anlaşıl-

10 Eserden yapılan tüm referanslarda *İsmâil Hakkî Bursevî'nin Furûk-ı Hakkî Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)* isimli doktora tezinde yer verilen tahkikli nüsha esas alınmıştır.

11 İsmâil Hakkî Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân* (Derseadet: Osmâniye Matbaası, 1330/1912), 4/479.

12 Bk. İsmâil Hakkî Bursevî, *Furûk-ı Hakkî* (İstanbul: Şeriket-i Sahâfiye-i Osmâniyye, 1310).

13 Bk. İsmail Hakkî Bursevî, *Furûk-ı Hakkî* (İstanbul: Beyazıt Devlet Ktp, 6818), 1b.

14 İsmail Hakkî Bursevî, *Furûk-ı Hakkî* (İstanbul: Süleymâniye Ktp., Kasıdecizâde Böl., 660), 1b.

maktadır. Zira eserin ikinci bölümü *Ta'rifât* tarzında, bazı kelimelerin açıklanmasına yönelik bir tür sözlüktür. Lakin furûk bölümünün zikr-i cüz irâde-i kül tarihiyle eserin tamamını niteleyen bir isme dönüştüğü değerlendirilmektedir. Ne var ki bu meşhur isim nedeniyle olsa gerek bazı araştırmacılar eserin tamamen furûk ilmine hasredildiğini düşünmüşlerdir.¹⁵

Bursevî *Furûk-ı Hakkî*'nin sonuna, eserin tamamlandığı tarih olarak 1095/1684 kaydını koymuştur. Ancak eserde 1685 yılında yazılmaya başlanan¹⁶ *Rûhu'l-Beyân* tefsirine "fi tefsîrinâ el-mevsûm bi *Rûhu'l-Beyân*" şeklinde atıflar vardır.¹⁷ Bu durum esere daha sonraki tarihlerde eklemeler yapıldığı ihtimalini akla getirmektedir. Eserin farklı nüshalarının bulunmasının da bu durumla ilişki olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.¹⁸

Malumdur ki her eser, müellifi tarafından bir amaca hizmet etmek üzere kaleme alınır ve bu amaç muhteva ve te'lif yöntemine şekil verir. Dolayısıyla müellifin hedefinin ve hedef kitlesinin tespit edilmesi ortaya konan çalışmanın içeriğinin daha iyi anlaşılması ve eserin konumlandırılmasında önemli bir kıstas olsa gerektir. Bu düşünceden hareketle çalışmamızın bu kısmında *Furûk-ı Hakkî*'nin neden yazıldığı üzerinde durulacaktır:

Eserin birinci kısmının yazım kurallarına, sözlük kısmı olarak niteleyebileceğimiz ikinci bölümünün de medreselerde yaygın olarak okutulan eserlerde geçen bazı ibarelerin mâna ve irâblarına ayrıldığı görülmektedir. Bu ibârelere "hilâfen", "umûmu'l-belvâ", "fe bi'l-harâ", "karnen fe karnen", "le amrî",¹⁹ ve hadislerde geçen "meh meh", "nefsî nefsi", "yâ sabâhâh"²⁰ gibi terkipleri örnek vermek mümkündür. Yine eserin üçüncü bölümünde "haberînin sîdka ve kizbe ihtimali olması", "cümlelerin fâil makâmında gelip gelemeyeceği", "cem'in mertebeleri", "lâmu'l-cins" ve "muzâfın muzâfun ileyhten aldığı on hüküm"²¹ gibi medreselerde mütedâvel olan eserlerde tartışılan bazı konuların işlenmiş olmasını bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Bu itibarla Bursevî'nin eseri kurgularken medrese talebelerinin ihtiyaçlarını dikkate aldığını söyleyebiliriz. Zira eserin Tırnovalı Abdüsselâm isimli bir şahıs tarafından yapılan istinsahının kapak kısmına "İsmâil Hakkî'nin öğrencilerin ihtiyaçlarını cem eden bir risalesidir." mealinde düşülen not²² bunu teyit eder niteliktedir. Bursevî de bu maksadını eserin sonunda şöyle ifade etmektedir:

15 Örnek olarak bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 6/606.

16 Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, 113.

17 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 21, 26, 37, 83, 161.

18 Örneğin eserin Beyazıt Ktp. 6818 numarada bulunan nüshasıyla Milli Ktp. 458 numarada bulunan nüshası arasında belirgin farklar vardır. Hatta müstensih eserin önemli bir kısmını muhtemelen daha sonra bulunduğu tam bir nüshadan faydalanarak hâmiş kısmında tamamlamaya çalışmıştır. Diğer yandan eserin taş baskılarında da Beyazıt nüshasına kıyasla çok sayıda başlık eksiktir.

19 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 82, 128, 132, 139, 160.

20 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 175, 179, 190.

21 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 199, 200, 202, 203.

22 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî* (İstanbul: Süleymâniye Ktp., Fâtih Böl., 5349/1), 1b-75b.

*Ân kes kê yek eser mand ezuy der in âlem / Bâkî bemand nameş kê teneş fenâ şod,
Hakkî! Çün in risâle berâye tullâb / Umîde men ez îşân âhir yek dua şod.
(Bir kimse ki dünyada bir eser bırakır / Bedeni yok olsa da adı bâkî kalır,
Hakkî! İş bu risâle talebe içindir / Onlardan beklediğim sadece duadır.)²³*

Diğer taraftan müellifin bazı kaynaklardan alıntı yaparken detay vermesi dikkat çekmektedir. Örneğin birkaç sefer alıntı yapmasına rağmen “Üçüncü Murat devrinde Halep müftülüğü vazifesini yürüten Derviş Ali’nin *Meşârik şerhi*”²⁴ şeklinde bir eseri tafsilatıyla tanıtması Bursevî’nin unutulmak üzere olan bazı eserleri gündeme getirmeye çalıştığı izlenimini uyandırmaktadır. Mukaddimede kaybolan ilimleri tekrar etmeye başladığına ve “Sebe’nin kabileleri” gibi dağılmış kaynakları eline alma hevesinin içine doğmasının akabinde eseri yazdığına vurgu yapması bu düşüncüyü desteklemektedir.²⁵ Bu nedenle müellifin unutulmuş eserleri gündeme getirme arzusunun tâlî bir te’lif sebebi olduğunu düşünmek mümkündür.

1.2. Bölümleri

Eser bir mukaddimenin ardından birbirinden bağımsız dört bâb şeklinde tertip edilmiştir. Mukaddimede müellif ilk olarak gençliğini ilim öğrenme uğruna hocalarına gidip gelmekle geçirdiğinden ve dünyaya tamah etmediğinden bahsettikten sonra sözü şeyhi Osman Fazlî Atpazârî ile yolunun kesişmesine getirmekte ve ondan övgü ve hürmetle bahsetmektedir. Akabinde başına gelen sıkıntıları dile getiren Bursevî bunları bir imtihan olarak telakki eder. Ona göre bu tür dertler eslâfın da nefis tezkiyesi mahiyetinde yaşadığı durumlardır. Bursevî bundan sonra ahhâb ve ihvandandan ayrılarak muhtelif beldelerde ikamet ederken içinde unutulmuş ilimleri tekrar edip elinin ulaştığı değerli eserleri gözden geçirme ihtiyakının hâsıl olduğundan ve (bir eser yazıp onu) şeyhinin oğlu Seyyid Mehmed Emin Efendî’ye (ö. 1119/1707-1708)²⁶ ithâf etme düşüncesinden bahsetmiştir.²⁷

Mukaddimeden sonra, eserin yazım kurallarına hasredilmiş “er-rüsûm” bölümü başlamaktadır. Burada kısaca Arap yazısının gelişiminden bahseden²⁸ Bursevî

23 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 350. Şiirin transkripsiyon ve tercümesinde yardımını esirgemeyen Cumalî Baylu’ya teşekkür ederim.

24 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 301.

25 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 2.

26 Bursevî, onun sekiz yaşında hafız olduğundan; sarf, nahiv, mantık, münâzara, belâgat, usûl, fıkıh ve tefsîr gibi ilimleri on beş yaşına kadar bitirdiğinden ve ilme olan kabiliyetinden övgüyle bahseder. Bk. Bursevî, *Tamâmü’l-feyz*, 229.

27 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 2. Görüldüğü üzere mukaddime Bursevî’nin şeyhine olan sevgi, saygı ve özlemini dile getirdiği ve bunu da eseri onun oğluna ithâf etmek suretiyle göstermeye çalıştığı bir girizgâhtır.

28 Müellifin burada aktardığına göre Allah Teâlâ’nın talimi sayesinde kalemle ilk yazan kişi İdris peygamberdir. Arap hattının aslı Kûfî yazı olup noktalama ve harekeleme işlemleri yazıya ilerleyen süreçte eklenmiştir. Nesîh tabir edilen yazının oluşması ve gelişerek son şeklini almasında Abbâsî veziri İbn Mukle’nin (ö. 328/940) önemli bir rolü olmuştur. Sonra İbnü’l-Bevvâb (ö. 413/1022) ve Yâkût el-Musta’sîmî (ö. 698/1299) gibi âlimler İbn Mukle’nin çalışmasını geliştirerek Arap hattının son şeklini oluşturmuşlardır. Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 3.

Arapça'da 'salât', 'zekât', 'ibn', 'kâil', 'külle mâ', 'innemâ' vb. kelimelerin nasıl yazıldığı muhtelif kaynaklardan yaptığı nakillerle aktarmaktadır.²⁹ Yine bu bâbta hadis yazımında dikkat edilecek hususlarla ilgili de bir başlık bulunmaktadır ancak bu bahis *Furûk*'un tüm nüshalarında mevcut değildir.³⁰

Eserin "el-kelimât el-müfrede" başlıklı ikinci bölümü sözlük tarzında yazılmıştır. Bu kısımda bazısı iştikak ve i'râb açısından, bazısı da içerdiği birtakım nükte ve latifeler sebebiyle derlenen dört yüz elli beş kelime ve terkiib istifadeyi kolaylaştırmak amacıyla alfabetik bir tertiple sunulmuştur.³¹ Bahsi geçen kelime ve terkiplerin bazen bir lugattan, bazen bir siyer kaynağından, bazen bir tefsirden bazen de bir fıkıh kitabından aktarılan bilgilerle detaylandırıldığı görülmektedir. Dolayısıyla müellifin elindeki kaynakları kullanarak küçük bir ulûm-i İslâmiye lügati oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Müellif, incelediği kelimenin âit olduğu ilim dalının kaynaklarına müracaat etme hususunda titizdir. Örneğin hadîs-i şeriflerde geçen kelimelerin ele alındığı noktalarda genellikle Kirmânî'nin (ö. 786/1384) *el-Kevâkibü'd-derârî*³² ve İbn Melek'in *Mebârîku'l-ezhâr fi şerhi Meşâriku'l-envâr*³³ isimli şerhlerine mürâcât etmiştir. Kelâmî yönü üzerinde durulan 'hayr' kelimesinde ise Ramazan Efendi'ye (ö. 1025/1616) âit *Akâid Hâşiyesi*'ne müracaat etmesi bu meyanda verilecek örneklerdendir.³⁴ Buradan anlaşılacağı üzere Bursevî ele aldığı konular hakkında daha ziyade ulemânın görüşlerini aktarmaktadır. Bunu yaparken de herhangi bir bağlantı cümlesi kullanmak yerine doğrudan alıntılama yöntemini tercih etmektedir. Bu usul sadece ikinci bölüme mahsus değildir. Bilâkis eserin kâhîr ekseriyeti bu şekildedir.³⁵

29 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 4-13. Mezkûr bâbtan şu pasajının aktarılması fikir vermesi bakımından faydalı olacaktır: "Elif harfi özel isimlerden ya da künye ve lakaplardan ikisi arasında geldiğinde, ibn kelimesiyle oluşan sıfatla diğer kelime arasında bir bağ olduğu ve ibn kelimesi o kelimenin bir cüzü haline geldiği için hafzedilir. محمد عثمان بن Örneğinde tenvinin ibn kelimesinden önce gelen isimden hafzedilmesinin altında yatan neden de budur. عليلك gibi mürekkep özel isimlerde ilk isimden tenvinin hafzedilmesinde de mantık aynıdır." Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 7.

30 Eserin Beyazıt Ktp. 6818, 3b varağındaki not böyledir. Matbu nüshalarda da bu bölüm yoktur.

31 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 17.

32 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 27, 149, 152.

33 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 140, 144, 145.

34 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 85.

35 Nakledeceğimiz şu metin bunun en güzel örneklerindedir: "Lâ cerame" gerçekten (hakkan) anlamında te'kid ve tahkik içindir. Zira isim cümlesi "mâ'nın cevabı olarak gelmez. Ferrâ dedi ki: "Lâ cerame" aslında "lâ bûdde" ve "lâ mahâlete" anlamındadır. Bu anlamda çok kullanılmak suretiyle zamanla kasef ifade eder hale geldi ve "gerçekten" mânâsı kazandı. Bu yüzden cevâbında kasefde olduğu gibi "lâm" kullanılır oldu. "Lâ cerâme le ef'alenne / yemin olsun ki-gerçekten yapacağım" örneğinde olduğu gibi... Şerîf'in *el-Miftâh* şerhinde ve diğer kaynaklarda böyledir. İbn Kemâl dedi ki: Halil ve Sibeveyhî'nin görüşüne göre "lâ cerame" "lâ" ve "cerame"den mürekkeptir. "Gerçekten" anlamına gelir. Bundan sonra gelen kelime ise fâil makamında merfûdur. Kisâî dedi ki: Bunun anlamı "menetmek yok", "engel yok" demektir. "Cerame" "lâ"nın ismidir ve fetha üzere mebnîdir. Mevlâ Ebu's-Su'ûd Hûd Sûresi'nde {الْآخِرَةُ هُمْ الْأَخْسَرُونَ} âyeti hakkında dedi ki: "Burada üç vecih vardır. Birincisi: "lâ" kendisinden önce gelen ibare için nâfiye konumundadır. "Cerame" ise "gerçekleşti/hak oldu" anlamında fiildir. "Enne" ile başlayan cümle ise onun fâilidir. Mâna: "Bu fiil onlara engel olmaz. Onların âhirette en çok hüsrana uğrayanlar olacakları gerçektir." şeklindedir. Bu, Sibeveyhî'nin görüşüdür. İkinci vecihe göre "cerame" "kesebe" anlamındadır. Ardından gelen ifade onun mef'ûlü olur. Fâili ise sözün delâlet ettiği şeydir.

Eserin “fevâid” isimli üçüncü bölümünde çoğunluğu dil ve edebiyatla alâkalı seksen altı fâide bulunmaktadır. Bursevî eserinin ikinci bölümünde “fâide” kelimesini “bir bilgi ya da maldan -ondan yeni bir şey türetmek anlamında- hâsıl olan şey” şeklinde tarif etmiş, örne göre ise bu kelimenin “bir işten kaynaklı maslahat” anlamına geldiğinden bahsetmiştir.³⁶ Bu anlamda müellifin fevâid bölümünü, ilgi çekici ve okuyana yararlı olacak bazı malumâtı derlemek maksadıyla tertip ettiği düşünülmektedir.

Bu bölümde gelen ilk fâide nahiv ve sarf ilimlerini ilk tesis edenler, onların tabakaları ve daha sonra Basriyyûn ve Kûfiyyûn olarak ayrılmaları hakkındadır.³⁷ Burada müellifin -her ne kadar Hâlid b. Abdullah el-Ezherî (ö. 905/1499)’nin verdiği bilgileri paylaşmış olsa da- nahvi vaz’edenin hakikatte Allah Teâla olduğu ve bu ilmi Ebu’l-Esved ed-Düelî’nin (ö. 69/688) Hz. Ali’den aldığı şeklindeki görüşlere katıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca müellifin bugün Bağdât, Mısır ve Endülüs gibi coğrafyalara isnad edilen dil ekollerini dikkate almadığını, ekol olarak sadece Basriyyûn ve Kûfiyyûn’a itibar ettiğini söylemek mümkündür.

Bursevî, şerh ve haşiyelerde tartışma mevzuu olan bazı konulara da yer vermiştir. Örneğin Lütfullâh el-Keydânî’nin (ö. 750/1359?) “el-Bâbu’l-evvel fi’l-ferâiz” ifadesindeki harf-i cerrin mânası,³⁸ yine fakihlerin “Bu meselelere isnâ aşeriyye meseleleri denir.” sözlerindeki “isnâ aşeriyye” kullanımının sahilliğine dair değerlendirmeler bu kabildendir.³⁹

Bu bölümde ihtisâs ve tazmîn gibi temel gramer konularına dair tartışmalar bulunduğu gibi “muzâfın muzâfun ileyhten aldığı özellikler” ya da “fâ-i cezâiyyenin ameli” tarzında tâlî gramer konularına da rastlanmaktadır. Diğer yandan “Sen benim için Musâ’nın yanındaki Hârûn gibisin.” ve “Âlimler dışında tüm insanlar ölüdür.” hadis-i şeriflerinin lafızları hakkında yapılan gramatik tartışmalar da dikkat çekmektedir.⁴⁰

Bu bâbda Bursevî’nin izlediği metoda biraz daha somut bir çerçeve kazandırılmak adına şöyle bir örnek alıntı aktarılabilir:

“İstedelle fiili delil sabit olup iddia ğayr-ı sâbit olduğunda kullanılır. Delil ve iddianın sübutu halinde ise “kâlû” denir. Delilin sabit bir iddia ile var olduğu durumlarda ise “lenâ” kullanılır. Bil ki soru güçlü olduğunda “li kâilin”, orta kuvvette olduğunda “fe in külte”, zayıf olduğunda “fe innehû kile”, çok zayıf olduğunda ise “lâ yukâlu” denilir. Bu ifadeleri (ulemâ) böyle tefrik etmiştir.”⁴¹

Yani cümle: “Bu onların hüsrânını kesbetti”, yani “Bundan hâsıl olan şey ancak onların hüsrânlarının zuhûrudur.” şeklindedir. Üçüncü görüş ise “lâ cerame”nin “lâ bûdde” anlamına geldiği ve buna göre âyetin mânasının “Onların âhirette en çok hüsrana uğrayanlar olmalarından kaçış yoktur.” olduğudur. ‘Alâ külli hâl mâna: “Onlar tüm hüsrana uğrayanlardan daha çok hüsrana uğrayanlardır.” şeklindedir.” Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 156-157.

36 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 132.

37 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 198.

38 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 218.

39 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 225-226.

40 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 226, 205, 205, 204.

41 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 207.

Burada, müellifin İslâmî ilimlere dair kaynaklarda geçen tartışmalarda kullanılan ifadelerin nasıl anlaşılması gerektiğine dair ayrıntılara yer verdiği görülmektedir. Bu anlamda eserin ilim ehli için kılavuz niteliğinde bilgiler ihtiva ettiğini söylemek mümkündür. Daha net bir ifadeyle müellif burada Arapça yazılmış bir İslâmî ilimler kaynağındaki tartışmaların tahlil usulünü öğretmeye çalışmaktadır.

Eser, adını, müellifin "el-furûku'l-müfide min fûnûnin şettâ/ farklı ilimlere dâir faydalı farklar" şeklinde başlıkladığı son bâbtan almıştır. Bu tür farkları inceleyen ilim dalına Arap dilinde el-furûk el-lugaviyye denilmektedir.⁴² Bu bölümde beş yüz yirmi üç başlık mevcuttur. Ancak bu başlıkların yirmi dördünde üç, beşinde dört ve ikisinde de beşli kelime grupları ele alınmış hatta başlıklardan birinde kâfir, münâfık, mürted, müşrik, kitâbî, dehrî ve zındık şeklinde yedi kelime arasındaki farktan bahsedilmiştir.⁴³ Dolayısıyla bölümde işlenen kelime sayısı başlık sayısından çok daha fazladır. Bunun yanında eserde zaman zaman bazı cümleler ve terkipler arasındaki farklara değinildiği de görülmektedir. "Seeltühû 'aniş-şey'i" ve "seeltühû eş-şey'e", "ente lâ tezkibu" ve "lâ tezkibu ente"⁴⁴ cümleleri arasındaki farklar bu kabildendir. Bu bölüm daha sonra detaylı bir şekilde incelenecektir.⁴⁵

2. Furûk İlmi ve Eserin Furûk İlmi Açısından Değeri

2.1. Furûk İlminin Kısa Tarihi

Furûk'a dair eserler ilk olarak insan ve diğer canlıların fiil ve uzuvlarına işaret eden kelimelerin kullanımlarındaki farklara dikkat çekmek üzere kaleme alınmıştır. Bunların en bâriz örneği Asma'î'nin (ö. 216/831) *Kitâbu'l-fark* adlı eseridir.⁴⁶ Bu tarz eserler daha sonra yerini aynı anlam için kullanılan kelimelerin vaz' itibariyle farklı mânaları olduğunu göstermek amacıyla yazılan eserlere bırakmıştır. Dolayısıyla bu noktada Arap dilinde her bir kelimenin mâna itibariyle diğerinden farklı olduğu iddiası ortaya atılmış olmaktadır. Süyûtî (ö. 911/1505) *el-Müzhir* adlı eserinin yirmi yedinci bâbını bunu savunan furûk ve bunun karşısında duran terâdüf taraftarları⁴⁷ arasındaki tartışmalara tahsis etmiştir.⁴⁸

42 Bk. Hulûsi Kılıç, "Furûk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/ 222-223.

43 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 326.

44 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 288, 277.

45 Bölümün karakterini iyi yansıttığını düşündüğümüz bir pasaj şu şekildedir: "Tövbe ve inâbe arasındaki fark şöyledir: Tövbe günahattan itaata dönmektir. İnâbe ise itaatten kendisine itaat edilene yönelmektir. Şeyh Osman el-Mağribî dedi ki: İnâbe tövbeden daha üstündür. Çünkü tövbe eden benliğinin bir kısmıyla dönünce tâib olarak tesmiye edilir ama münîb olmaz. Münîb olması için rabbine tüm benliğiyle yönelmesi ve tüm muhalif davranışlardan uzaklaşması gerekir. *Hâlisatü'l-Hakâik*'te böyle geçer." Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 307.

46 Eserde insan ayağı için 'ricl-kadem', at için 'hâfir', küçük ve büyük baş hayvanlar için 'zılf', yine insanı durdurmak için 'meḥ', deveyi durdurmak için ise 'hec hec' kelimelerinin kullanıldığı şeklinde ayrıntılara değinilmiştir. Bk. *Risâletân fi'l-luğa li Ebî Saîd el-Asma'î*, thk. Sabih Temimî (Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1413/1992), 64, 107.

47 Terâdüf ve furûk hakkında geniş için bilgi için bk. Ömer Kara, *Kurân'ın Anlaşılmasında Yakın Anlamlılık ve Nüans Râğib el-İsfahânî Örneği* (Van: Bilge Adamlar, 2009), 55-80; Galip Yavuz, "Eşanlamlılık ve Kur'ân Bağlamı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2000), 123-132.

48 Abdurrahman Celâlüddin es-Süyûtî, *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâ'ih*, haz. Muhammed Ahmed Câd el-Mevlâ vd. (Beirut: Menşûrâtü'l-Mektebeti'l-Fikriyye, ts.), 1/402-414.

Furûk taraftarlarına göre bir varlık için vaz'olunduğu düşünülen iki kelimedenden biri onun ismidir, diğeri ise onun sıfatıdır. İnsana nâtık denilmesi bunun örneğidir. Ya da eş anlamlı olduğu iddia edilen iki isim nitelenen varlığa ait farklı sıfatlardır. Münşî ve kâtip kelimelerinde bu görülmektedir.⁴⁹ Bununla birlikte furûk taraftarları Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris (ö. 395/1004) ve Ebû Hilâl el-'Askerî (ö. 400/1009) örneklerinde olduğu gibi bahsi geçen kelimelerin birbiri yerine kullanılmayacağını söylemezler. Onlar sadece bu iki kelimedenden her birinde diğeri olmayan farklı bir mâna olduğunu iddia etmektedirler.⁵⁰ Bu düşüncenin kökeninde, Allâh Teâlâ'nın dilin vâzî' olduğu fikri yatmaktadır. Çünkü isim bir varlığa işaret yoluyla delâlet eder. Ve bir şeye bir kez işaret edildiğinde o şey anlaşılır. Dolayısıyla aynı şeye ikinci ya da üçüncü kez işaret etmek mantıklı olmaz. Bu, hikmet sahibi olanın yapacağı bir iş değildir. Dili vaz'eden Allah Teâla bundan münezzehtir. 'Askerî'nin (ö. 400/1009'dan sonra) çok açık bir şekilde ifade ettiği bu düşünce konunun itikâdi bir kökenle de ilişkisi olduğunun göstergesi olarak değerlendirilebilir.⁵¹ Ancak bu durum teradüf taraftarlarının dilin vâzî'nin Allâh Teâlâ olmadığını iddia ettikleri anlamına gelmemektedir. Mamafih onların bir varlığa işaret etmek için birden çok ismin vaz'edilmesini hikmete muğâyir bir durum olarak nitelemediklerini düşünmek imkân dâhilindedir.

Furûk taraftarlarına göre dilde aslanan ihtisardır. Bu sebeple bir müsemmânın birden çok hatta yüzlerce isminin olması ihtisar anlayışına muhaliftir. Onlara göre müterâdif olduğu söylenen kelimelerin birbirine vâv harfiyle atfedilmesi aradaki muğayeretin bariz göstergesidir. Ayrıca sözlüklerde gelen kelimelerin mânalarındaki nüansları bilmiyor olmamız bunları kullanan Araplar'ın da bilmedikleri anlamına gelmemektedir.⁵² Enbârî (ö. 328/940) *Kitâbü'l-Ezdâd*'da dil âlimi İbnü'l-A'râbî'den (ö. 231/846) buna benzer görüşler nakletmiştir.⁵³ Sa'leb (ö. 291/904) ve İbn Dürüstevyeh (ö. 347/958) gibi âlimler bahsi geçen furûk düşüncesine sahip dilcilerden bazılarıdır.⁵⁴

Furûk ilminin önemli teorisyenlerinden biri olan 'Askerî iki kelimenin farklı anlamlar için vaz'olunduğunu anlamanın yöntemi sadedinde bir takım öneriler sunmaktadır. Buna göre kelimelerin ilim ehli tarafından muhtelif anlamlar için kullanılması farkların tespitinde gözetilecek metodlardan biridir. Örneğin "marifet" bilmek yanında temyiz mânasını da ihtiva ederken "ilim" kelimesinde bu mâna yoktur. "Hilm" ve "imhâl" kelimelerinde görülen birincinin sadece güzel, ikincinin ise hem güzel hem de kötü olabilmesi gibi sıfatlar da kelimeleri tefrik için bir ipu-

49 Muhammed b. Abdurrahmân b. Sâlih eş-Şâyi', *el-Furûku'l-lugaviyye ve eserühâ fi tefsiri'l-Kur'ân*, Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1414/1993, 82-83.

50 Ebû Hilâl el-'Askerî, *el-Furûku'l-lugaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selim (Beyrut: Dârü'l-İlm ve's-Sekâfe, ts.), 22, 25; Şâyi', *el-Furûku'l-lugaviyye*, 82-83.

51 Benzer bir görüş için bk. Soner Gündüzöz, *Arapça'nın Söz Varlığı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 241.

52 Şâyi', *el-Furûku'l-lugaviyye*, 84, 85, 86.

53 Muhammed b. Kâsım el-Enbârî, *Kitâbü'l-Ezdâd*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1407/1987), 7-8.

54 Şâyi', *el-Furûku'l-lugaviyye*, 88.

cludur. "Müzâh"ın şaka yapılan kimseyi tahkir amacı gütmeyen "istihzâ"nın böyle bir netice doğurması da kelimelerin farkını tespit noktasında fiilin sonucunu itibara almanın bir yöntem olduğunu gösterir. İki fiilin kendisiyle müteaddî kılındığı cer harfinin ayrı olması yine iki kelimenin zıtlarının farklı kelimeler olması aradaki farkı tespit etme yollarındandır. Ayrıca kelimelerin türedikleri köklerin anlam farklılıkları ve kelimelerin sîgalarındaki farklar da bu kelime çiftleri arasındaki nüansın tespitinde dikkat edilecek hususlardır.⁵⁵

Furûk'un ziddi olan terâdüf kısaca: "Muhtelif lafızların tek bir mânâyı ifade etmesidir."⁵⁶ Buna göre müterâdifi: "Ayrı ayrı kullanıldıkları takdirde bir anlam ortaklığı içinde aynı mânaya gelen, kökleri farklı iki kelimedenden her biri" şeklinde tanımlamak mümkündür.⁵⁷ Terâdüf taraftarlarına göre farklı kelimelerin aynı anlama geldiği gerçeğinin tartışılmasına bile gerek yoktur. Bür-kamh ve beşer-insân gibi kelimelerin varlığı ortadadır. Bunları kullananlar furûk taraftarlarının iddia ettiği gibi "insan"da nisyan, "beşer"de de ilk yaratılış mefhumunu dikkate almamaktadırlar. Diğer yandan bir anlama işaret eden başka kelimelerin olması halinde bizim ifade gücümüz kısıtlanacak, bir şeyi tarif etmemiz mümkün olmayacaktır.⁵⁸ Kutrub (ö. 210/825), Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830), İbn Hâleveyh (ö. 370/980), Asma'î ve İbn Cinnî (ö. 392/1002) gibi dilciler terâdüf düşüncesini savunanlardan bazılarıdır.⁵⁹

Her ne kadar furûk taraftarları her bir kelimenin ayrı bir nesneye işaret ettiğini söyleseler de gelinen noktada Arapça'da eş anlamlılığın varlığını kabul etmeyi gerektiren birtakım sebepler ortaya çıkmıştır. Farklı lehçelere ait kelimelerin Kureyş lehçesinde birleşmesi, kullanılmayan kelimelerin sözlüklere alınması, bir nesneye ait bir niteliğin kesret-i isti'mal ile o nesnenin ismi haline gelmesi ve daha önce ince farklarla birbirinden ayrılan kelimelerin zamanla anlam değişimine uğrayarak aynı anlamda kullanılması gibi sebepler bunlardandır.⁶⁰ Ancak ifade etmemiz gerekir ki terâdüfün varlığının kabul edilmesi gerektiği noktasında ortaya konan bu sebepler üzerinde düşünüldüğünde bunların zımnen furûk taraftarlarının tezlerini desteklediği görülmektedir.

2.2. Furûka Dair Müstakil Eserler ve *Furûk-ı Hakkî'nin Alana Katkıları*

Bu başlık altında prensip olarak furûku benimsemiş olsun ya da olmasın kelimeler arasındaki farkları inceleyen çalışmalara değinilecek akabinde de *Furûk-ı Hakkî'nin* bu literatüre katkılarına dair düşünce ve tespitler dile getirilecektir. Zira *Furûk-ı Hakkî'nin* alana ne sunduğunu tam anlamıyla görebilmek adına onun diğer furûk kaynaklarıyla hangi açıdan benzeştiğinin ve hangi noktalarda onlardan

55 'Askerî, *el-Furûku'l-luğaviyye*, 22-28.

56 Şâyi', *el-Furûku'l-luğaviyye*, 29.

57 Ali el-Cârim, "Terâduf", *MMLAM*, 1 (Kâhire: 1353/1934), 304'ten naklen Gündüzöz, *Arapça'nın Söz Varlığı*, 240.

58 Şâyi', *el-Furûku'l-luğaviyye*, 40,43.

59 Şâyi', *el-Furûku'l-luğaviyye*, 46.

60 Bk. Şâyi', *el-Furûku'l-luğaviyye*, 60-69; Gündüzöz, *Arapça'nın Söz Varlığı*, 242-244. Furûk teorisi hakkında daha detaylı ve geniş değerlendirmeler için bk. Kara, *Kurân'ın Anlaşılmasında Yakın Anlamlılık*, 62-82.

ayrıldığıının tespit edilmesi daha isabetli kanaatlere ulaşılmasını sağlayacaktır. Bu anlamda furûkla alakalı eserlerde bu ilmin teorik boyutunun ele alınıp alınmadığı, müelliflerin furûk ya da terâdüf noktasında nerede durduğu, eserlerde ne kadar farka işaret edildiği, bunlar arasında ıstılâhi farkların bulunup bulunmadığı ve kullanılan kaynakların neler olduğu gibi birçok konuda *Furûk-ı Hakkî*'nin alana katkısının bu başlıkta verilen bilgilere kıyasla ortaya konulabileceği düşünülmektedir. Bu eserlerden bazılarının henüz yazma halinde olduğu ve üzerinde çalışılmadığı da göz önüne alındığında burada verilecek olan ayrıntıların çalışmamız için gerekli olduğu mülahaza edilmiştir.

2.2.1. Furûka Dair Müstakil Eserler

Furûk alanında yazıldığı tespit edilen en eski eser Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen et-Tirmizî'nin (ö. 320/932) *el-Furûk ve men 'u't-terâdüf'üdür*. Yüz elli altı kelime çifti arasındaki farkın ele alındığı eserde⁶¹ müellifin sûfi karekterinin etkisini, farklarını işlediği kelimelerin kâhir ekseriyetinin müdârât-müdâhene, gadap-hamiyyet, mehâbet-tekebbür, ferâset-zan ve havf-cübñ gibi tasavvufî kavramlardan oluşmasından anlamak mümkündür. Bu çerçevede eserin tasavvuf içerikli kelimelerin nüansları noktasında önemli bir kaynak olduğunu ve bu yönüyle *Furûk-ı Hakkî* ile benzeştiğini söylemek mümkündür.

Ebû Hilâl el-Askerî'nin (ö. 400/1009'dan sonra) *el-Furûku'l-lugaviyye'si* furûk ilminin temel teorisini ortaya koyması yönüyle alanın en önemli çalışmalarından biridir. Nitekim bir önceki başlıkta da dile getirildiği üzere o, eserinin hemen başında furûk ilminin teorik boyutuna işaret etmiş, bir iddia ortaya koymuş ve bu iddiasını geçerli kılacak olan tahkikin nasıl yapılması gerektiği noktasında yol göstermiştir.⁶² İşaret ettiği farklar sadedinde Belhî (ö.?), Ebû Hâşim (ö.?), Şafî'î (ö. 204/820), Ebû Bekr ez-Zübeyrî (ö.?) gibi şahısları referans veren⁶³ müellifin temel kaynaklarının âyetler ve şiirler olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴ Fakihlerin kullandıkları ıstılahlara da ayrı bir önem atfeden 'Askerî farz-vücüb, helâl-mübâh, nâfile-nedb, sünnet-nâfile, sünnet-âdet, yecüzü-yüczü, merdûd-fâsîd ve hasen-mübâh gibi kelimelere de eserde yer vermiştir.⁶⁵ Diğer yandan eserde farklı ilim dallarında kullanılan küfür-şirk, hurûc-fisk, istiğfâr-tevbe, 'ivaz-bedel, 'ucb-kibr, ba's-irsâl, ba's-nüşûr ve rasûl-nebî gibi birçok kavrama tesadüf edilmektedir.⁶⁶ Buna göre eser aynı zamanda önemli bir ıstılâhî farklar kaynağıdır. Ancak furûk teorisini

61 Ebû Abdullah Muhammed b. Alî el-Hakîm et-Tirmizî, *el-Furûk ve men 'u't-terâdüf*, thk. Muhammed İbrâhîm el-Cüyûşî (Kâhire: en-Nehâr, 1419/1998), 61. Müellif mukaddimedeki kelimeler arasındaki farkları o fiili kullanan kişinin ahlâki durumuyla irtibatlandırmaktadır. Ona göre kişiye kalb-i selim galib geliyorsa fiil o minvalde, nefis-i sakîm galip geliyorsa da yine o doğrultuda bir anlama sahip olacak ve bu nedenle zâhirde bu fiillere işaret eden kelimeler aynı görünse de bâtin itibarıyla farklı mefhumlara karşılık gelecektir.

62 'Askerî, *el-Furûku'l-lugaviyye*, 21-28.

63 'Askerî, *el-Furûku'l-lugaviyye*, 77-78, 92.

64 Bk. 'Askerî, *el-Furûku'l-lugaviyye*, 71, 72, 76, 79, 81, 87, 88, 94, 95, 190, 194, 200.

65 'Askerî, *el-Furûku'l-lugaviyye*, 222-228.

66 'Askerî, *el-Furûku'l-lugaviyye*, 230, 235, 237, 248, 268.

Allâh Teâlâ'nın dilin vâz'ı olduğu ve bir nesneye birden çok isimle işaret edilmesinin hikmetle bağdaşmayacağı tezi üzerine kuran 'Askerî'nin⁶⁷ eserine, zaman içinde ulemânın istilâhî vaz' yoluyla ihdas ettiği terimler arasındaki farkları alması ilginçtir.

Bu eserden yaklaşık altı asır kadar sonra Nûrettin el-Cezâirî'nin (ö. 1112/1701) Arap dili âlimlerinin her alanda nitelikli eserler ortaya koymalarına rağmen kelimeler arasındaki anlam farklılıklarını ihmal ettikleri düşüncesiyle⁶⁸ *Furûku'l-luğât fi't-temyizi beyne mefâdi'l-kelimât* adlı eserini kaleme aldığı görülür.⁶⁹ Bursevî'den farklı olarak kelimelerin alfabetik sıralandığı eserde üç yüze yakın farka yer verilmiş sonra yine kelimeler arasındaki nüanslara işaret edilen fasıllar açılmıştır.

Cezâirî, Bursevî kadar kaynak kullanmamakla birlikte 'Askerî, Beydâvî (ö. 685/1286), Tabersî (ö. 548/1154), Şeyh Bahâî (ö. 1031/1622), Nizâmüddîn en-Neysâbüri (ö. 730/1329), Şumunnî (ö. ö. 872/1468), Harîrî (ö. 516/1122) ve Zemaşşerî (ö. 538/1144) gibi âlimlerden istifade etmiştir.⁷⁰ Ancak eserin temel kaynaklarının Tabersî ve Râgîb el-İsfahânî (ö.?) olduğu görülmektedir.⁷¹ Bu açıdan eserin bazı Şia kaynaklarında geçen farklara ulaşma noktasında önemli bir kaynak olduğunu söylemek mümkündür. Diğer yandan bazı kelimelerin müteradif olduğu düşüncesine itiraz etmeyen müellifin⁷² bu konuda Bursevî'yle aynı tutumu sergilediği görülmektedir.

Bursevî'ye yakın tarihlerde yaşadığını tahmin ettiğimiz el-Hâc İsmâil en-Nâsîh el-Mudurnî'nin *Fâriku'l-müferrakât Fâiku'l-Müdakkakât*⁷³ iki yüz altmış civarında kelime çifti arasındaki farka yer vermektedir. Çalışmada ilm-i furûkun teorik yönü hakkında herhangi bir yoruma rastlanmamaktadır. Birçok âlimden iktibasların görüldüğü eserde Şeyhzâde (ö. 950/1543) Hasan Çelebi (ö. 891/1486), Surûrî (ö. 969/1562) ve İbn Kemâl (ö. 940/1534) gibi Osmanlı âlimlerden yapılan nakiller dikkat çekmektedir.⁷⁴ Bu açıdan gerek bu eserin gerekse bir diğer Osmanlı âlimi olan Nazîrâ İbrâhim el-Gülşenî'nin (ö. 1188/1774) iki yüzden fazla farka işaret eden ve benzer özelliklere sahip olan el-*Furûk* adlı eserinin⁷⁵ Osmanlı furûk literatürü ve kaynakları noktasında *Furûk-ı Hakkî* gibi önemli bir yere sahip olduğu ifade edilmelidir. Ayrıca alfabetik olarak hazırlanmış olmaları yönüyle bu iki eser

67 'Askerî, *el-Furûku'l-luğaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selim, 22.

68 Nureddin b. Ni'metüllâh el-Huseynî el-Cezâirî, *Furûku'l-luğât fi't-temyizi beyne mefâdi'l-kelimât* (Tahrân: Kütüphâne-i Meclis-i Şûray-ı Millî, 85747/12305, 2a.

69 Müellifin 'Askerî'nin *Furûk*'undan alıntı yapmasına rağmen mukaddimede bu alanda daha önce eser yazılmadığını söylemesi garip bir durumdur. Bkz. Cezâirî, *Furûku'l-luğât*, 13b, 2b.

70 Cezâirî, *Furûku'l-luğât*, 13b, 42a, 17b, 20b, 25b, 26b, 28b, 40b, 15a, 30a.

71 Bk. Cezâirî, *Furûku'l-luğât*, 16b, 17a, 18b, 14a, 20b, 15a, 32a, 26b, 36a, 37b, 48b, 49a, 50b, 51a.

72 Cezâirî, *Furûku'l-luğât*, 24b, 40b.

73 Mudurnî, el-Hâc İsmâil en-Nâsîh, *Fârikul-Müferrakât Fâiku'l-Müdakkakât* (Konya: Bölge Yazma Eserler Ktp., Burdur İl Halk Ktp. Koleksiyonu, 1335/2) 9a-24a.

74 Mudurnî, *Fârikul-Müferrakât* (Burdur İl Halk Ktp. Koleksiyonu, 1335/2), 12a, 12b, 13b, 14a, 15b, 16b, 17b.

75 Bu eseri evindeki şahsi kitaplığında bulunduran Ekrem Köker Bey'e ve eseri bize ulaştıran Dr. Mehmet Tabakoğlu'na teşekkür ederiz.

Furûk-ı Hakkî'ye kıyasla daha kullanışlıdır. Osmanlı dönemi Furûk çalışmaları sadedinde Ömer b. Ali el-İspirî'nin (ö. 1202/1788) *er-Risâletü'l-Hamdiyye* adlı küçük risalesi de dikkate alınmalıdır.⁷⁶

Bu literatür içerisinde Ali Ekber en-Necefi'nin (1318-1900-1901) *et-Tuhfetü'n-Nizâmiyye fî'l-furûki'l-İstîlâhiyye* adlı eserini ayrı bir yere koymak gerekmektedir. Çünkü o eserin adından da anlaşıldığı üzere el-furûku'l-İstîlâhiyye ve el-furûku'l-lugaviyye şeklinde net bir ayrıma gitmiştir.⁷⁷ Üç yüz elli civarında farktan müteşekkil olan bu eser el-furûku'l-İstîlâhiyye alanında, özellikle de Arap dili terimlerine dair farklar açısından oldukça zengindir. Zira eserde ibdâl-i'lâl, ihtisâs-nidâ, iz-izâ-haysü, izâ-küllemâ-metâmâ, izâ-metâ ve iğrâ-tahzîr⁷⁸ gibi birçok edat ve gramer terimi arasındaki fark ele alınmıştır. Eserin diğer ilimlerin İstîlâhlarına dair ihtiva ettiği farklar da az değildir.

Necefi'nin bu eserde takip ettiği kaynaklara atıf usulü Bursevî'nin usulüyle hemen hemen aynıdır. Zira Necefi de kaynaklarını “zekerahû İbn Hişâm”, “an Ebî Hayyân” ve “zekerahû el-Muhakkik eş-Şerîf” şeklinde vermektedir.⁷⁹

Tespit edebildiğimiz kadarıyla literatür içerisinde en fazla fark içeren eser 1639 madde ile Henrikus Lammens el-Yesû'î'nin (ö. 1862/1937) *Ferâidü'l-lüga'sıdır*. Lammens her ne kadar eserde müterâdif kelimeleri ele aldığını ifade etse de prensip olarak temelde furûku savunmakta; dilde tam bir terâdüfün söz konusu olamayacağını, kelimelerin detaylarla birbirinden ayrı anlamlara geleceğini ifade etmektedir. Bu eseri kaleme almaktaki maksadı kelimeler arasındaki farkları tespit noktasında öğrencilerin işini kolaylaştırma arzusudur.⁸⁰ Eserin özellikle geçmişte ve yakın dönemde Arapça'ya farklı dillerden giren kelimeler arasındaki nüansları tespit açısından önemli bir çalışma olduğu vurgulanmalıdır.⁸¹

Bu bölümde verilen tüm bu bilgilerin bir hasılası olarak 'Askerî'nin eserinin gerek teorik gerekse pratik anlamda furûk ilminin temel kaynaklarından biri olduğunun söylenilmesi gerektiği aşikârdır. Yine, Cezâîrî'nin bazı Şii kaynaklarda geçen farklara, Lammens'in ise muarrab kelimeler arasındaki farklara işaret noktasında diğerlerinden öne çıktığı, Necefi'nin ise İstîlâhi farklarla lugavî farklar arasında net bir ayırım yaparak belki de yeni çalışma alanlarına işaret ettiği görülmektedir. Bu çerçevede Mudurnî, İspirî ve Nazîrâ Gülşenî'nin eserlerin de Osmanlı furûk kaynakları noktasında önemli olduğu anlaşılmıştır.

76 Risâle hakkında bk. Ömer Kara, “Ömer b. 'Ali el-İspirî'nin “Furûk”la İlgili Bir Risâlesinin Tenkitli Neşri, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 0 / 21 (Haziran 2004), 185-238.

77 Ali Ekber Mahmûd en-Necefi, *et-Tuhfetü'n-Nizâmiyye fî'l-furûki'l-İstîlâhiyye* (Matbaatü Dâireti'l-Maârif, 1312), 2.

78 Necefi, *et-Tuhfetü'n-Nizâmiyye*, 5, 9, 11, 13, 27.

79 Örnek olarak bk. *et-Tuhfetü'n-Nizâmiyye*, 5, 8, 16.

80 Eb Henrikus Lammens el-Yesû'î, *Ferâidü'l-lüga* (Beyrût: el-Matbaatü'l-Katalokiyeye li'l-Âbâi'l-Yesû'iyin, 1889), 5-6.

81 Eserin fihristinde bu kelimelere ayrı bir başlık açılmıştır. Bk. Lammens, *Ferâidü'l-lüga*, 525.

Çalışmamızın bu aşamasında yukarıda yapılan değerlendirmeler göz önünde bulundurularak *Furûk-ı Hakkî* incelenecek ve onun bu literatür içerisindeki yeri üzerinde durulacaktır.

2.2.2. *Furûk-ı Hakkî*'nin Furûk İlmine Katkıları

2.2.2.1. Eserin Furûk Teorisi ve Uygulamaları Açısından Değeri

Çalışmanın ilk bölümünde aktarıldığı üzere Bursevî'nin *Furûk-ı Hakkî*'de kelimeler arasındaki lügavî ve ıstılâhî farklardan bahsettiği kısım eserin dört bölümünden sadece biridir. Ancak eserin şöhret bulduğu isim dikkate alınarak ilm-i furûk hakkında malûmat verilmesinin uygun olacağı düşünülmüş ve çalışmamızın bir önceki başlığı altında furûk ilmi ve furûka dair eserlerden kısaca bahsedilmiştir. Mâmâfih eserin bu isimle meşhur olması bazı ilim adamlarını eserin sadece furûk ilmine şâmil olduğu şeklinde bir düşünceye yönlendirmiştir. Mesela Uzunçarşılı (ö. 1997) eserin "mütesâbih ve müterâdif luğatların farkları ile mahall-i isti'mallerinden bahseden bir kitap" olduğunu söylemiştir.⁸² Ancak ilgili bâbın *Furûk-ı Hakkî*'de büyük bir yer tutması ve furûk alanında yazılan müstakil eserlerin çoğundan daha fazla nüansa yer vermesi Uzunçarşılı'yı haklı gösterecek özelliklerdir. Zira Bursevî eserinde beş yüz yirmi üç kelime çifti arasındaki farka değinmekte ve bu kemiyetle müstakil furûk çalışmalarının çoğundan daha fazla fark ihtiva etmektedir.

Eser furûk ilminin teorisi açısından bakılacak olursa müellifin mukaddimede ya da furûk bölümüne girişte Arap dilinde birden çok kelimenin aynı anlam için vaz' edilmiş olabileceği ya da bunun imkânsızlığı hakkında her hangi bir görüşe yer vermediği görülmektedir. Bu sebeple Bursevî'nin furûk ya da terâdüf taraftarı olduğunu bu eser özelinde tayin etmek pek kolay değildir. Bununla birlikte bazı kelimeler hakkında "bunlar müteradiftir"⁸³ demesi ve bu durumu eleştirmemesi Bursevî'nin furûk mefhumunu önelemekle birlikte terâdüf prensip olarak reddetmediği şeklinde değerlendirilmeye müsaittir. Nitekim aynı durum 'Askerî dışında bu alanda müstakil eser veren müellifler için de geçerlidir. Tirmizî'nin bu konudaki tutumu ise yoruma açık görülürken⁸⁴ Lamnens tam terâdüf kabul etmemekte ve bu anlamda furûk tarafına meyletmektedir.⁸⁵

Diğer taraftan Bursevî'nin eserinin furûka tahsis edilmiş olan dördüncü bölümü Râgıb el-İsfahânî gibi hemen hemen tüm furûk risalelerinde kullanılan kaynaklara ek olarak Osmanlı dönemi şerh ve haşiyelerinden yapılan çok sayıda alıntıyla doludur. Her ne kadar Mudurnî ve Gülşenî'nin furûk risalelerinde de Osmanlı ulemasından alıntılar mevcut olsa da Bursevî'nin tetebbuâtının çok daha fazla olduğu eserde net olarak gözlemlenmektedir. Ayrıca Bursevî'nin *Furûk-ı Hakkî*'de

82 Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 6/606.

83 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 259, 328, 318, 275.

84 Tirmizî, *el-Furûk ve men'u't-terâdüf*, 56-57 (muhakkikin mukaddimesi).

85 Lammens, *Ferâidü'l-lüga*, 5-6.

müracaat ettiği bazı kitapların günümüzde çok fazla bilinmemesi eserin furûk kaynaklarına yönlendirme noktasında önemli olduğunu düşündürmektedir.

2.2.2.2. *Furûk-ı Hakkî*'de Luğavî ve İstîlâhî Farklar

Furûk tarzı eserlerde müellifler lugavî ya da istîlâhî farklar şeklinde bir ayırım yapmamaktadırlar. Ancak bu noktada Necefi'nin *et-Tuhfetü'n-Nizâmiyye fî'l-furûki'l-istîlâhiyye* eserini istisna tutmak gerekmektedir. Çünkü o, ele aldığı istîlâhî farkların ağırlıkta olduğunu itibara almış ve bunu eserin ismine yansıtmıştır. Bu çerçevede Necefi'nin furûk literatürüne yeni bir bakış açısı getirdiğini değerlendirmek mümkündür. Nitekim fikhî meseleler veya kaideler arasındaki farkları inceleyen ilmin de "furûk" şeklinde tesmiye edildiği malumdur.⁸⁶ Buna istinaden ıstilahlar arasındaki farkların el-furûku'l-fikhiyye, el-furûku'l-kelâmiyye, el-furûku'l-mantikiyye, el-furûku't-tasavvufiyye ve el-furûku'n-nahviyye gibi alt başlıklara ayrılması ve bu alanda akademik çalışmalar yapılması mümkündür. Zira bir önceki başlıkta değinildiği üzere furûka dair eserlerin hemen hepsinde istîlâhî farkların yoğun bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Bu düşünceden yola çıkılarak makalemizin bu aşamasında *Furûk-ı Hakkî*'nin lugavî ve istîlâhî farklar noktasındaki katkıları değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Eserde; gam-hemm, iksâr-teksîr, hayt-habl, lebs-lübs, fedâil-fevâdil, tarîk-sirât-sebîl, inde-ledâ ve ecsâm-ecsâd⁸⁷ gibi istîlâh olarak herhangi bir ilmî disiplin muhtevasına doğrudan dâhil edilmesi söz konusu olmayan çok sayıda fark mevcuttur. Hatta bu tür lugavî maddelerin istîlâhî farklardan daha fazla olduğu görülmektedir. Bununla birlikte eserde azınsanmayacak sayıda terim ve istilah dikkat çekmektedir.

Müellifin ele aldığı istîlâhî farklar noktasında tasavvuf ve nahiv ilmine ayrı bir parantez açılması gerekir. Çünkü eserde tasavvuf ilminde istilah haline gelmiş birçok kelime işlenmiştir. Hatta ele alınan kelimelerin kâhîr ekseriyetinin -istilah olmasa da- tasavvufla bir açıdan ilgili olduğu görülmüştür. Mudârât-müdâhane, verâ-takvâ, istikâmet-î'tisâm, vâridâtu'r-rahmâniyye ve'l-melekiyye ve'n-nefsâniyye ve's-şeytâniyye, şath-dâmmât, sır-hafî, feyzü'l-akdes-feyzü'l-mukaddes, şeriat-tarikat-hakîkât, recâ-ümniyye, ilim-hikmet, haset-gıpta, havf-haşyet, basîret-mükâşefe-müşâhede-muâyene ve aşk-şevk vb. kelimeler bunun örnekleridir.⁸⁸ Eserde aynı şekilde Arap diline dair istilah ve kelimeler bir hayli fazla olup mübhem-nekra, ismü'l-cins-nekra, muzmer-mübhem, mastar-hâsıl bi'l-masdar, tahzîr-iğrâ⁸⁹ gibi terimlere ek olarak hattâ-ilâ, lâ li'n-neyh-lâ li'n-nefy, inne-enne, vâvu'l-î'tirâziyye-vâvu'l-hâliyye, min li't-teb'iz-min li't-tebyîn ve lâm-

86 Şükrü Özen, "Furûk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/223.

87 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 275, 237, 245.

88 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 243, 251, 303, 320, 336, 345, 275, 338.

89 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 240, 241, 284.

lemmâ⁹⁰ gibi harf ve edatların kullanımına dair nüanslar bunlardan bazılarıdır. Dolayısıyla eserin bu bölümünün tasavvufî terimler kadar gramatik incelikler hakkında da başvurulabilecek bir kaynak olduğunu ifade etmek mümkündür.

Bu iki ilim dalı dışında müellifin en fazla yer verdiği istilahlara fıkıh sahasına aittir. Fıkhü'l-kadâ-ilmü'l-kadâ, karz-deyn, umûm-tekrâr, farz-îcâb, sebep-delil, sağîr-mecnûn, diyet-erş, fâsît-bâtıl ve rukn-farz gibi terimler bunlardandır.⁹¹ Eserde, ihtiyâr-irâde, irâde-meşîet, cem'-haşr, mucize-kerâmet, bürhânü'l-innî-bürhânü'l-limmî ve kazâ/kader gibi kelâmî istilahlara da fazla olduğu görülmektedir.⁹² Ek olarak eserde, âlâmet-hassâ, had-hâssâ ve delil-dâl farkı gibi mantık, hadis-haber gibi hadis, tefsir-te'vîl, muhkem-müteşâbih ve inzâl/tenzil gibi tefsir ve seriyye-gaza-ba's farkı gibi siyer alanına ait istilahlara arasındaki tetkiklere de rastlanmaktadır.⁹³

Eserdeki farkların dağılımının müellifin elinde bulunan kaynaklarla ilgili olduğunu ifade etmek mümkündür. Bir mutasavvıf olması hasebiyle müracaat ettiği kaynakların önemli bir kısmının tasavvufa dair eserler olması, ayrıca döneminde yaygın olarak medreselerde okutulan kitapların *Furûk-ı Hakkî*'nin temel kaynaklarını teşkil etmesi bu duruma işaret etmektedir.

2.2.2.3. Bursevî'nin Furûk Kaynakları

Bursevî *Furûk-ı Hakkî*'nin mukaddimesinde kaynaklarını "Sebe'nin elleri/kabileleri gibi dağılmış", ulaşılanı yücelten, uzak kalanı ise nasipsiz bırakan bir takım güzide eserler" şeklinde niteler.⁹⁴ Nitekim onun kaynaklarından bazılarına ulaşamadığımızı,⁹⁵ bazılarının ise kütüphane kayıtlarına geçen nüshalarının çok az sayıda olduğunu ifade etmemiz gerekmektedir.⁹⁶ Ayrıca müellifin yararlandığı kaynakların önemli bir kısmı ya henüz basılmamış,⁹⁷ ya da son birkaç yılda neşredilmiştir. Bu sebeple Bursevî'nin kaynaklarının tespitinin furûk literatürüne sağlayacağı umulan katkıyı ortaya koymak çalışmanın hedeflediği sonuçlardan biridir. Ancak burada sadece furûk bölümünde kullanılan kaynakların ele alındığı, eserin tamamında kullanılan kaynakların sayısının çok daha fazla olduğu ifade edilmelidir.

Bursevî'nin kaynaklarının başında hiç şüphesiz elli civarında alıntı yaptığı Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât* adlı eseri gelmektedir.⁹⁸ Onun dışında Bursevî'nin, Ali

90 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 244, 276, 278, 283, 289.

91 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 246, 247, 255, 256, 266, 269, 270, 281.

92 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 246, 278, 293, 348, 347.

93 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 239, 241, 285, 270, 271, 250, 285.

94 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 1, 2.

95 Örneğin müellifin *Ravdatü'l-ahyâr* adlı kaynağına ulaşamamıştır.

96 *Ezâhirü'r-riyâz* ve *el-Es'iletü'l-mufahhame* adlı eserler Bursevî'nin, Türkiye kütüphanelerinde ikiye nüshası arşive geçmiş kaynaklardır.

97 Örneğin Bursevî'nin önemli kaynaklardan biri olan Sâdi Çelebi Haşiyesi henüz basılmamış, Kemalpaşazâde tefsiri ise birkaç yıl önce neşredilmiştir.

98 Örnek olarak bkz. Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 245, 257, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 290.

es-Semerkandî'nin *Bahru'l-ulûm*,⁹⁹ Ebu's-Suûd Efendi'nin *İrşâdu Akli's-selim*¹⁰⁰ adlı tefsirleriyle Şeyhzâde Muhyiddin'in (ö. 950/1543) *Envâru't-tenzil*'e yazdığı haşiyeye¹⁰¹ sık sık müracaat ettiği görülmektedir. Yine 12. yüzyılda yaşamış olan Muhammed b. Muhammed el-Fürâvî'nin (ö. 514/1120-1121) kaleme aldığı *el-Esiletü'l-müfahhame*¹⁰² adlı eser Bursevî'nin Kur'ân-ı Kerim'de geçen kelimeler arasındaki farkları tespit noktasında kullandığı temel kaynaklarındandır.¹⁰³

Bursevî'nin müracaat sıklığı açısından ikincil furûk kaynakları diyebileceğimiz eserlere Ramazan b. Muhammed (ö. 1025/1616) tarafından kaleme alınan *Şerhü'l-Akâid* haşiyesini,¹⁰⁴ Muhammed b. Yusuf b. Ali el-Kirmânî'nin (ö. 786/1384) *el-Kevâkibü'd-derârî* adını verdiği Buhârî şerhini,¹⁰⁵ Osmanlı'nın meşhur âlimlerinden İbn Melek'in *Mebârîku'l-ezhâr'ını*¹⁰⁶ ve Nüreddin el-Halebî'nin (ö. 1044/1634) *İnsânü'l-uyûn* adlı siyer kitabını¹⁰⁷ örnek vermek mümkündür. Bursevî'nin şeyhi Osman Fazlî Atpazârî'nin (ö. 1102/1691) *Hâşiyetü'l-Muhtasar*'ı¹⁰⁸ da bu grupta değerlendirilebilecek önemli furûk kaynaklarındandır.

Ali Dede el-Bosnavî'nin (ö. 1008/1599) *Havâtimü'l-hikem*,¹⁰⁹ Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*,¹¹⁰ Sühreverdî'nin (ö. 563/1368) *'Avârifü'l-Ma'ârif*,¹¹¹ Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) *Mirkâtu'l-mefâtiḥ*,¹¹² Hasan b. Ali el-Feyyûmî'nin (ö. 870/1466 ?) *Şerhu't-Terğib*¹¹³, Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *et-Ta'rifât*,¹¹⁴ Mutarrizî'nin (ö. 610/1213) *el-Muğrib*,¹¹⁵ Fenârî Hasan Çelebî'nin (ö. 886/1476) *Haşiyetü'l-Mutavvel*,¹¹⁶ Ruzbihân el-Baklî'nin (ö. 606/1209) *Arâisü'l-beyân*,¹¹⁷ İbn Nüceym'in (ö. 710/1563) *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*,¹¹⁸ İbn Melek'in *Şerhu'l-Menâr*,¹¹⁹ Ahmed el-Feryâbî'nin (ö. 607/1210) *Tezhibu hâlisatî'l-hakâik*¹²⁰

99 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 247, 250, 258, 259, 262.

100 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 268, 300, 311, 321.

101 Örnek olarak bk. Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 250, 256, 285, 286, 299, 307, 311, 315, 318, 322.

102 Eser ve yazarı hakkında bk. Hatice Büşra Türkcan Çifçi, *Bir Tefsir Eseri Olarak el-Es'ile ve'l-ecvibe Başlıklı Eserler-el-Es'iletü'l-mufahhame fi'l-ecvibetü'l-müfeheme Örneği* (Bolu: BAİBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 33-40.

103 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 248, 248, 248, 254, 308, 324, 324.

104 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 245, 246, 249, 252, 252, 281, 284.

105 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 242, 244, 245, 284, 310.

106 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 267, 267, 267, 272, 298, 302, 323.

107 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 238, 284, 285, 288, 291, 292, 293, 310, 312.

108 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 237, 276, 281, 294, 304.

109 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 271, 271, 279.

110 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 242, 245, 248.

111 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 288, 288, 300, 302.

112 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 277, 291, 300.

113 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 273, 282, 283, 300.

114 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 238, 266, 267.

115 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 247, 316, 317.

116 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 272, 427, 349.

117 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 249, 251, 260.

118 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 246, 281, 319.

119 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 259, 266, 267.

120 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 306, 307, 333.

ve Seyyid Alizâde Yâkub b. Ali'nin (ö. 931/1524) *Şerhu Şirati'l-İslâm*¹²¹ adlı eserleri ise Bursevî'nin ikincil düzeyde olmasa da zaman zaman müracaat ettiği kaynaklardır.

Bursevî'nin nadiren alıntı yaptığı furûk kaynakları ise şu şekildedir:

Tasavvufî Kaynaklar: İbnü'l-Arabi: *Kitâbu'l-'azame*. Ebü'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983): *Büstânü'l-ârifin, Tenbîhül-gâfilin*. İmâm Gazâlî: (ö. 505/1111) *el-İhyâ, Şerhu'l-esmâi'l-hüsnâ, Mevâkı'ü'n-nücûm, el-Minhac*. Ebû Hafs es-Sühreverdî (ö. 563/1368): *Âdâbü'l-mürîdin*. Kâşânî (ö. 730/1330): *Mu'cemü'l-ıstılâhâtî's-sûfiyye, Şerhu't-Tâiyye*. Ahî Çelebî Yusuf b. Cüneyd (ö. 902/1497): *Hediyetü'l-mehdiyyîn, Zahîratu'l-'ukbâ*. Dâvûd el-Kayserî (ö. 751/1350): *Şerhu'l-Fusûs*. Molla Câmî (ö. 898/1492): *Nakdu'l-fusûs fi şerhi nakşi'l-Fusûs*. Sadruddîn el-Konevî (ö. 673/1275): *Şerhu Erbaîne Hadîsen*. Kemâlüddîn el-Makdisî (ö. 906/1500): *el-Esrâru'l-Muhammediyye*. Molla Muhammed el-Kürdî (ö. 1084/1673): *Şerhu Tarîkatî'l-Muhammediyye*. Şeyhülislâm Yahyâ Efendi (ö. 1053/1644): *Şerhu Şir'ati'l-İslâm*. Muhammed Kurt Efendi (ö. 966/1588): *Şerhu Şir'ati'l-İslâm*. Osman Fazlî Atpazarî (ö. 1102/1691): *Misbâhu'l-kalb*.¹²²

Hadis Kaynakları: Zemahşerî (ö. 538/1144): *el-Fâik*. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) *Nuhbetü'l-fiker*. Âli el-Kârî: *Şerhu'n-Nuhbe*. Şemsüddin ed-Dülcî (ö. 947/1540): *el-İstifâ fi şerhi'ş-şifâ*. Haleb Müftüsü Derviş Ali (ö. 988/1580): *Hâşiyetü'l-Meşârik*.¹²³

Kelam ve Felsefe Kaynakları: Sa'düddîn et-Teftâzânî (ö. 792/1390): *Şerhu'l-Akâid*. Bedrüddîn İbn Mâlik (ö.?): *el-Menhecü'l-âlî*. Kâdî Mir Hüseyin el-Meybedî (ö. 880/1475) *Şerhu'l-hidaye fi'l-hikme*. İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567): *es-Savâiku'l-Muhrika*. Ebu'l-Müntehâ el-Mağnisâvî (ö. 1000/1610): *Şerhu Fıkhî'l-Ekber*.¹²⁴

Fıkıh Kaynakları: Osman b. Ali ez-Zeyla'î (ö. 743/1343): *Tebyinü'l-Hakaik*. Molla Miskîn el-Herevî: (ö. 954/1547) *Şerhu Kenzi'd-dakâik*. Kâdî Mustafa Azmî Dede (ö. 1040/1630): *Hâşiyetü Azmî*. İbn Melek: *Şerhu Mecma'i'l-bahreyn*. Şerefüddin er-Ruhâvî (ö. 1000/1591): *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Menâr li İbn Melek*. Bürhânüddin b. Kemâlüddin (ö.?): *el-Bürhâniyye fi tahkiki'l-fevâidil-Fenâriyye*. Hafizüddin el-Bezzâzî (ö. 827/1424): *Hizânetü'l-fetvâ*. Muhammed b. Ahmed b. Ziyâ el-Kuraşî (ö. 854/1450): *ez-Ziyâü'l-ma'neviyye*. Molla Hüsvrev: *Dürerü'l-Hükkâm*. Muhammed b. Mustafa el-Vânî (ö. 1000/1592): *Hâşiyetü'd-Dürer*. Fenârî Muhammed Şah (ö. 840/1436): *Şerhu'l-Ferâiz*. Ebû Abdullah Reşîdüddin Mahmûd (ö. 616/1219-20) *el-Yenâbî' fi ma'rifeti'l-usûli ve't-tefâri'*: Kühüstânî (ö. 962/1544):

121 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 311, 317, 334.

122 Alıntılar için sırasıyla bk. Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 292, 305, 336, 343, 197, 262, 279, 329, 293, 272, 301, 293, 344, 307, 324, 336, 266, 287, 301, 302, 303, 251, 242.

123 Alıntılar için sırasıyla bk. Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 268, 285, 244, 243, 249, 301, 302.

124 Alıntılar için sırasıyla bk. Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 321, 328, 325, 331, 273, 273, 274.

Şerhu Mukaddimetü's-salât, Câmi'u'r-rumûz. Sirâcüddin el-Hindî (ö. 773/1372): Şerhu'l-Muğni. İbrâhim el-Halebî (ö. 956/1549): Gunyetü'l-Mütemelli (Halebî Sagîr). Hâherzâde (ö. 473/1090): Şerhu'l-Kudûrî.¹²⁵

Kur'ân İlimlerine Dair Kaynaklar: Ebû Câfer et-Tûsî: *et-Tibyân* (ö. 460/1067). Mahmûd b. Hamza el-Kirmânî (ö. 505/1111): *el-Bürhân fî tevcihi müteşâbihî'l-Kur'ân*. Muvaffakuddin el-Kevâşî (ö. 680/1281): *Tefsîru'l-Kevâşî*. Beyzâvî (ö. 685/1286): *Envâru't-tenzil*. Ebu Bekr el-Hâddâd (ö. 800/1397) *Tefsîru'l-Haddâdî*. Sirâcüddin Omer el-Kazvînî (ö. 745/1344): *Keşfü'l-Keşşâf*. Teftâzânî (ö. 792/1390): *Hâşiyetü'l-Keşşâf*. Sâdî Çelebî: *Hâşiyetü'l-Beyzâvî*. Fahrüddin er-Râzî (ö. 606/1210): *Mefâfihu'l-gayb*. Şeyh Nasûh Abdulmecîd et-Tosyevî (ö. 973/1565): *Cevâhiru'l-Kur'ân*. Kemalpaşazâde Şemsettin Ahmed (ö. 940/1534): *Tefsîrü İbn Kemalpaşa* (ö. 940/1534). Münşî Muhyiddin el-Akhisârî (ö. 1001/1593): *Tenzilü't-tenzil*. Süyûtî (ö. 911/1505): *el-İtkân*. Ali el-Kârî: *el-Minahu'l-Fikriyye*.¹²⁶

Lügatlar ve Dil İlimlerine Dair Kaynaklar: Cevherî (ö. 393/1003): *es-Sihâh*. Ebû Hilâl el-'Askerî: *el-Furûk*. Harîrî (ö. 516/1122): *Dürretü'l-Gavvâs*. Ebu'l-Kâsım es-Süheylî (ö. 581/1185): *el-Emâlî*. Ebû Bekr er-Râzî (ö. 666/1268): *Muhtârü's-Sihâh*. Cîlî İbrâhim b. Ukkâşe (ö. 655/1257) *el-Kameriyye fi's-sarf*. Radiyyüddin el-Esterâbâdî (ö. 686/1287): *Şerhu'l-Kâfiye*. Ebü'l-Mekârim el-Mutarrizî (ö. 610/1213): *el-Misbâh*. Nukrakâr Seyyid Abdullah (ö. 776/1374): *Şerhu's-Şâfiye*. Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1413): *et-Ta'rifât*, *el-Misbah Şerh Miftâh*. Firûzâbâdî (ö. 817/1415): *el-Kâmûs*. Teftâzânî, *Şerhu'l-Miftâh*, *Muhtasarü'l-meânî*. Ebu'l-Hasen el-Uşmûnî (ö. 918/1513): *Şerhu Elfiyeti İbn Mâlik*. Mustafa b. Şemsettin (ö. 968/1561): *Ahterî*. Hasan Paşa b. Kara Alâüddin (ö. 1025/1616): *el-İftitâh*. Muslihiddin es-Surûrî (ö. 969/1561) *Şerhu'l-Emsile*. Osman Fazlî Atpazârî: *Hâşiyetü'l-Mutavvel*. Ebu'l-Bekâ el-Kefevî: (ö. 1094/1683) *el-Külliyât*.¹²⁷ *el-Matlûb Şerh Maksûd*.¹²⁸

Görüldüğü üzere Bursevî furûk bölümünde farklı disiplinlere ait yüzün üzerinde kaynak kullanmıştır. Bunların önemli bir kısmını Osmanlı ulemasının kaleme aldığı şerh ve hâşiyeler oluşturmaktadır. Ek olarak Osmanlı öncesi kaleme alınan bazı nâdir eserlerden farklar derlemiş olması yönüyle Bursevî'nin kaynaklarının furûk ilmine önemli katkılarının olduğunu ifade etmek mümkündür.

Sonuç

Bu makâlede İsmâil Hakkı Bursevî'nin meşhur derleme eseri *Furûk-ı Hakkî* tanıtılmış ve ilm-i furûka katkıları yönüyle ele alınmıştır.

125 Alıntılar için sırasıyla bk. Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 295, 296, 247, 247, 324, 309, 324, 265, 265, 346, 346, 268, 324, 323, 341, 319, 271, 281, 285.

126 Alıntılar için sırasıyla bk. Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 277, 268, 334, 321, 330, 288, 252, 313, 277, 316, 327, 327, 291, 341, 325, 293, 338, 337.

127 Alıntılar için sırasıyla bk. Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 280, 338, 282, 292, 294, 306, 347, 239, 278, 266, 350, 256, 260, 283, 331, 284, 344, 272, 278, 289, 304, 349.

128 Bursevî, *Furûk-ı Hakkî*, 347. Bu eserin yazarı meçhuldür.

Furûk-ı Hakkî yazıldığı dönemde *Ta'rifat-ı Şeyh Hakkî* gibi farklı isimlerle de tesmiye edilmiştir. Bunun kuvvetle muhtemel nedeni eserin yazım kuralları, kelimelerin i'rab ve iştikakları, muhtelif fâideler ve furûk olmak üzere dört ayrı bölümden oluşan bir Arapça ilimleri mecmuası şeklinde tertip edilmesidir. Bu bağlamda eser yalnızca furûk ilmine mahsus bir çalışma olmamasına rağmen son bâbın başlığı eserin ismi haline gelmiş bu da eserin sadece furûka münhasır bir çalışma olduğu izleniminin oluşmasına neden olmuştur. Ancak içerikten anlaşıldığı üzere eser kelimeler arasındaki farklar da dâhil olmak üzere medrese talebelerinin lugat ve gramer anlamındaki ihtiyaçlarını karşılamak için kaleme alınmıştır. Zira bu maksat "Hakkî! Bu risâle talebeler içindir, onlardan sadece dua beklerim." şeklinde müellif tarafından ifade edilmiştir.

Mamafif eserin dördüncü bölümü beş yüz yirmi üç kelime çifti arasındaki nüansa işaret etmekte, 'Askerî'nin ve Lamnens el-Yesû'î'nin eserleri dışında bilinen diğer müstakil furûk çalışmalarından daha geniş bir furûk kaynağı görüntüsü vermektedir. Eserin, nüanslarına dikkat çektiği sözcükler arasında tasavvuf, nahiv, fıkıh, tefsir ve kelâm gibi alanlarda kullanılan ıstılahların çokluğu *Furûk-ı Hakkî*'nin aynı zamanda bir el-furûku'l-ıstılâhiyye kaynağı olduğu anlamına gelmektedir ki bu diğer furûk kaynakları için de geçerlidir. Bu noktada furûk türü eserlerde görülen ıstılahların ayrı bir çalışma sahası olması gerektiği şeklinde bir mülahazamızın olduğunun burada ifade edilmesi uygun olacaktır. Zira bu ilmin ortaya çıkışı 'Askerî'nin temellendirdiği şekliyle dilin vâzı'nının bir müsemâyâ birden çok kelime ile işaret etmesinin hikmete uygun olmadığı düşüncesine dayanmaktadır. İstılahların oluşumu ise ilk olarak vaz'edilen anlamlardan ziyade ulemânın kelimelere zaman içerisinde yüklediği yeni anlamlarla ilgilidir.

Furûk-ı Hakkî'de furûk ilminin teorisi hakkında muayyen bir beyan mevcut değildir. Zira müellif bazı kelimelerin müteradif olduğuna dair görüşlere eleştiri getirmemektedir. Dolayısıyla bu esere bakarak Bursevî'nin 'Askerî gibi teradüf düşüncesini muhal görme eğiliminde olduğunu iddia etmek doğru olmayacaktır. Bu anlamda eserin alana teorik değil ancak pratik ve uygulama anlamında önemli bir birikim sunduğunu ifade etmek mümkündür. Ayrıca *Furûk-ı Hakkî*'nin furûkla ilgili bölümünde alfabetik sıraya riayet edilmeyişinin eserden istifadeyi zorlaştıran bir unsur olduğu söylenmelidir.

Bursevî bu eserin genelinde iki yüzden fazla, furûk bölümünde ise yüz civarında çalışmaya atif yapmıştır. Bunlar arasında dokuz asır önce yazıldığı halde henüz baskısı yapılmamış orijinal kaynaklar bulunduğu gibi Osmanlı ulemasının kaleme aldığı birçok şerh ve haşiye de mevcuttur. Bu nedenle *Furûk-ı Hakkî*'nin hem furûk ilmine kazandırdığı yeni kaynaklar ve farklar, hem de Osmanlı İslâmî ilimler literatürüne ışık tutması yönüyle ayrı bir kıymeti hâiz olduğu, çalışmanın ulaştığı önemli sonuçlardır.

Kaynakça

- Âkifzâde, Abdürrahîm b. İsmâil el-Amâsî. *Kitâbü'l-Mecmû'*. Çorum: Çorum İl Halk Ktp., 27011.
- Başkan, Ömer. "İsmail Hakkı Bursevî'nin Aile Hukukuna İlişkin Ayetleri Yorumu" İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Başkan, Ömer. "Halkı İrşâd Çabasının Tefsire Yansımış Biçimi: Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'ı ve Tefsir Yöntemine Dair Bir Değerlendirme". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8 / 2 (Nisan 2008), 127-144.
- Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınevi, ts.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Tamâmü'l-feyz fi bâbi'r-ricâl Atpazarî Kutup Osman Efendi Menâkıbı*. çev. Ramazan Muslu, Ali Namlı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Derseadet: Osmâniye Matbaası, 1330/1912.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Furûk-ı Hakkî*. İstanbul: Şirket-i Sahâfiye-i Osmâniyye, 1310.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Furûk-ı Hakkî*. İstanbul: Beyazıt Devlet Ktp., 6818, 1b-124b.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Furûk-ı Hakkî*. İstanbul: Süleymâniye Ktp., Kasıdecizâde Böl., 660, 1b-139b.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Furûk-ı Hakkî*. İstanbul: Süleymâniye Ktp., Fâtih Böl., 5349/1, 1b-75b.
- Cezâirî, Nureddin b.Ni'metüllâh el-Huseynî. *Furûku'l-luğât fi't-temyizi beyne mefâdi'l-kelimât*. Tahran: Kütüphâne-i Meclis-i Şûray-ı Milî, 85747/12305, 1b-296b.
- Çifçi, Hatice Büşra Türkcan. *Bir Tefsir Eseri Olarak el-Es'ile ve'l-ecvibe Başlıklı Eserler-el-Es'iletü'l-mufahhame fi'l-ecvibeti'l-müfeheme Örneği*. Bolu: BAİBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Çifçi, Mehmet Faruk. *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Furûk-ı Hakkî Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)* İstanbul: Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Gazzizâde Abdullatif Efendi. *Muhtasarı Mecma'ı'l-Furûk*. Bursa: İnebey Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp, Orhan Gâzi Böl., 1626, 1b-44a.
- Gündüzöz, Soner. *Arapça'nın Söz Varlığı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Enbârî, Muhammed b. Kâsım. *Kitâbü'l-Ezdâd*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Beyrût: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1407/1987.
- Kara, Ömer. "'Ömer b. 'Alî El-İspirî'nin 'Furûk'la İlgili Bir Risâlesinin Tenkitli Neşri. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0 / 21 (Haziran 2004), 185-238.
- Kara, Ömer. *Kurân'ın Anlaşılmasında Yakın Anlamlılık ve Nüans Râğıb el-İsfahâni Örneği*. Van: Bilge Adamlar, 2009.
- Kılıç, Hulûsî. "Furûk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/222-223. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Mudurnî, el-Hâc İsmâil en-Nâsîh. *Fârikul-Müferrakât Fâiku'l-Müdakkakât*. Konya: Bölge Yazma Eserler Ktp., Burdur İl Halk Ktp. Koleksiyonu, 1335/2, 9a-24a.

- Namlı, Ali. *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*. İstanbul: İnsan Yay., 2001.
- Nazîrâ İbrâhim el-Gülşenî. *el-Furûk*. Tosya: Ekrem Köker şahsî kütüphanesi, 1b-28a.
- Necefi, Ali Ekber Mahmûd. *et-Tuhfetü'n-Nizâmiyye fî'l-furûki'l-istilâhiyye*. Matbaatü Dâireti'l-Maârif, 1312.
- Özen Şükrü. "Furûk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/223-227. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Risâletân fî'l-luğa li Ebî Saîd el-Asma'î*. thk. Sabîh Temimî. 2. Basım. Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1413/1992.
- Sarı, Necmi. "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Şerhu Nuhbeti'l-fiker Adlı Eserinde Ali el-Kârî'ye Karşı Takındığı Olumsuz Tavrın Muhtemel Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Dergia-bant* 9/1 (Mayıs 2021), 1-26. <https://doi.org/10.33931/abuifd.866106>
- Süyûtî, Abdurrahman Celâlüddîn. *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâ'ih*, haz. Muhammed Ahmed Câd el-Mevlâ vd. 2 Cilt. Beyrut: Menşûrâtü'l-Mektebeti'l-Fikriyye, ts.
- Şâyi', Muhammed b. Abdurrahmân b. Sâlih. *el-Furûku'l-luğaviyye ve eserühâ fî tefsiri'l-Kur'âni'l-'azîm*. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1414/1993.
- Tirmizî, Ebû Abdullah Muhammed b. Alî el-Hakîm. *el-Furûk ve men'u't-terâdüf*. thk. Muhammed İbrâhim el-Cüyûşî. Kâhire: en-Nehâr, 1419/1998.
- Uzunçarşılı, İsmâil Hakkı. *Büyük Osmanlı Târîhi*. 6 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Basım, 1988.
- Yavuz, Galip. "Eşanlamlılık ve Kur'ân Bağlamı". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2000), 123-132.
- Yesû'î, el-Eb Henrikus Lammens. *Ferâidü'l-lüga*. Beyrût: el-Matbaatü'l-Katalokiyye li'l-Âbâi'l-Yesû'iyîn, 1889.

